

Невена Варница
СЛИКЕ ИЗ ПРОШЛОСТИ
Стари Дубровник и Бока Которска

Рецензенти

Проф. др Ирена Арсић

Проф. емеритус др Љиљана Пешикан Љуштановић

Проф. др Мато Пижурица

НЕВЕНА ВАРНИЦА

СЛИКЕ ИЗ ПРОШЛОСТИ
СТАРИ ДУБРОВНИК И БОКА КОТОРСКА



ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

Марини

САДРЖАЈ

I

| | |
|--|----|
| Подраслице и справљенице – неколико сведочанстава о положају девојчица у Дубровнику у <i>Рјечнику</i> Вука Стефановића Караџића..... | 11 |
| Детињство у ренесанси – присуство или одсуство?..... | 26 |
| Дубровачке Цвијете Зузорићеве..... | 34 |

II

| | |
|--|----|
| Жанровске одлике фарсе на примеру <i>Новеле од Станца</i> Марина Држића..... | 51 |
| Истина и/или лаж у <i>Новели од Станца</i> Марина Држића..... | 61 |
| Кодови различитих култура у Држићевим комедијама..... | 70 |
| Један прилог о Џиву Гундулићу..... | 79 |

III

| | |
|---|-----|
| Ерудитна комедија у Дубровнику..... | 91 |
| Дубровачка мелодрама..... | 104 |
| О антологијама дубровачког песништва и питањима о кризи читања..... | 115 |
| Упоредна проучавања дубровачке и усмене књижевности у другој половини 20. века и на почетку 21. века..... | 126 |

IV

| | |
|---|-----|
| Барокне посланице на тлу Боке Которске..... | 141 |
| Пригодна поезија Жива Болице Кокољића..... | 147 |
| Поетска писма Жива Болице Кокољића..... | 156 |
| Две посланице Андрије Змајевића..... | 165 |



I

ПОДРАСЛИЦЕ И СПРАВЉЕНИЦЕ

НЕКОЛИКО СВЕДОЧАНСТАВА О ПОЛОЖАЈУ ДЕВОЈЧИЦА У ДУБРОВНИКУ У РЈЕЧНИКУ ВУКА СТЕФАНОВИЋА КАРАЦИЋА

Деца су сухи град.

(В. С. Караџић Српске народне пословице – забележено у Дубровнику)¹

Приликом разматрања ове теме, нужно се захвата у два подручја истраживања – једно је, бар привидно, скрупулозно и детаљно испитано, а друго је мање-више недирнуто. Тако, од монографије Љубомира Стојановића *Живот и рад Вука Стеф. Караџића* (1924), у којој је дат детаљан преглед Вукових путовања и боравака у појединим местима, до нашег доба, детаљно су истраживана, побројана и описана његова путовања, на основу преписке, бележака, сачуваних пасоша и путних докумената и разнородне архивске грађе.² Значајна пажња посвећена је Вуковим боравцима у Дубровнику и лексикографској и књижевној грађи коју је он тамо сабрао (Virina 1937: 433-439; Вукмировић 1965: 44-59; Новак 1967; Пантић 1983: 107-127). Предмет свестраних испитивања био је и Вуков

1 Уз пословицу Вук даје и објашњење по коме су деца за сиромаша тешка као „највећи град – сухи, т. ј. чист, сам, без кише“ (СНПос: 90).

2 Нарочито исцрпне и прецизне податке садржи обимна студија Голуба Добрашиновића „Вукова путовања“ (1963, стр. 75-119), у којој је, уз остало, дат и преглед најзначајније литературе о овом питању. Види такође: Ивић 1926; Ивић 1931; Гавриливић 1923: 135-137.

Рјечник... (Караџић 1977)³, па, уз остало, и лексика коју је он сабрао у Дубровнику и околини, а драгоцене податке о својим боравцима у Дубровнику⁴, контактима с људима и сакупљању грађе, Вук је оставио и у својој преписци. Међутим, оно што је примарни предмет нашег интересовања (одреднице у речнику из којих нешто сазнајемо о положају девојчица у Дубровнику и виђењу детињства) или је у потпуности изостало, или је само узгред поменуто. Рецимо, Мирослав Пантић детаљно испитује како је и од кога Вук добио одредницу „Справа“, али се уопште не бави њеном садржином, мимо најопштијег одређења да је реч о „друштвеном обичају“. Исто важи и за Вукмировићев текст „Вук у Дубровнику“, где се одредница „Справа“ помиње без анализе садржаја, као пример обичаја из прошлости Дубровника (1965: 54). И други помени углавном не доносе више информација о садржају и значењу ове одреднице.

С друге стране, положај детета и концепт детињства у социјалном и културном простору Дубровачке републике и града Дубровника углавном нису били предмет ни ауторских преокупација, ни каснијих истраживања. Деца се у култури и књижевности старог Дубровника више подразумевају као део општег трајања и напретка. „Цвало т’ ресло и родило, / и дилила, и имила, / и градила, и повила, / и наприд ти све ходило“ стоји, рецимо, на крају, у ударју „Седамнадесте среће“ (стихови 825–828) Пелегриновићеве *Јеђунке*, чиме се, у ступтини, баштини исконска, архетипска људска представа о повезаности „људске, скотске и земаљске“ плодности као предуслову опстанка и напретка јединке и заједнице.

Помени деце и детињства у књижевности ренесансног и барокног Дубровника релативно су ретки и спорадични,

3 Види: Роровић 1983; Кашић 1987; Клеут 2012: 5-19; Вуксановић 2012: 7-37.

4 Вук С. Караџић у Дубровнику је боравио, у различитом трајању, од неколико дана до преко 5 месеци, у четири наврата: 1834, 1835, 1841, 1861 (Добрашиновић 1963: 118).

а општи концепт детињства који се иза њих слуги по много чему је различит од онога који нам се данас чини сам по себи разумљивим. У време златног доба Дубровачке републике цветала је љубавна лирика, комедија и карневалска поезија. Литература, као одраз живота, славила је младост, лепоту и љубав, живело се у складу са девизом *Carpe diem*, те се стиче утисак да су деца била у потпуности скрајнута. Посебна категорија деце, која осликава другу страну ренесансе, специфична за стари Дубровник, јесу нежељена, „незаконита“, ван бракова рођена деца, наводи. Према одлуци Малог већа из 1432. године, у којој је истакнуто „како је нечовечно бацати мала људска створења по граду као обичне животиње“, град је добио находиште – Хоспицију у којем су таква деца проналазила помоћ, храну и гостопримство (Novak 2005: 69). Многе дубровачке слушкињице – годишњице⁵, које су долазиле из руралних средина да служе у граду, често би остављале децу управо у овој кући. Република се о овој деци бринула до њихове шесте године. Након тога, давали би их на усвајање родитељима без деце, а понеки дечаци били би слати на бродове да служе као „мали од палубе“⁶.

У суштини, у књижевности и култури старог Дубровника потврђују се она антрополошка и социолошка становишта која полазе од претпоставке да је, пре модерног доба, које „детињство посматра као пројекат“ (Томановић 2004: 10) и посвећује му сваковрсну пажњу, „дете [...] једноставно било присутно у неиздиференцираној друштвености домаће заједнице“ (Томановић 2004: 10). Истовремено, унутар социјално и културно потиснуте дечје популације, девојчице су биле додатно маргинализоване, као мање вредан и мање жељен

5 Девојке са села које би у Дубровник долазиле да служе по годину дана. У књижевности, рецимо, такве су Милица и Маруша из *Комедије пете* Николе Наљешковића и Груба из драме *Грижула* Марина Држића.

6 О томе опширније види: Варница 2011: 34-38.

пород⁷. Траг овог вида дискриминације жене посредно бележи и Вук Караџић. Међу речима забележеним у Дубровнику, он тумачи и именицу тир, с примарним значењем мах (немачки *Der Stoß*)⁸ и као пример наводи фразу којом се младенцима „без и какога устручавања“, још у цркви, честитало венчање: „Од првога тира доброга сина“. Вуково устезање и напомена да „и сам свештеник у цркви тако говори“ (Караџић 1977: 740), додатно доприносе разумевању овог потенцијално ласцивног благослова – младенцима се жели да њихов први љубавни чин буде двоструко плодан: да добију пород и да тај пород буде мушки. Алудирање на љубавни чин указује на обредни, празнични карактер свадбе и ритуалну инверзију која изокреће уобичајени морални поредак заједнице⁹, али, истовремено, и на обезвређивање и дискриминацију жена, која је у различитим видовима непосредно засведочена на целом простору Балкана¹⁰, али и шире¹¹.

Одредница „Справа“ (Караџић 1977: 704-705) по обиму и систематичности има све одлике развијеног етнографског описа, који је Вуку дат у писаној форми. Није, свакако, реч о непосредном бележењу које Вук описује у свом писму

7 Јеђупка, у наведеној збирци Микше Пелегриновића, тако у *Првој срећи* госпођи прориче: „Дви ћеш родит мушке главе / многе хвале, многе чести, / од којих ће име рести / по свем свиту вичње славе“ (стихови 17-20, према Бојовић 2007: 423).

8 Према *Немачко-српскохрватском речнику* ова именица има следећа значења: удар, ударац, судар, гомила, хрпа, док глагол *stoßen* значи гурати, гурнути, мунути, ударати, туцати, трести, ударати се о нешто, спојити се.

9 „Празник је нешто као привремена обустава дејства читавог званичног система са свим његовим забранама и хијерархијским баријерама. Живот је за кратко време излазио из своје обичне озакоњене и освећене колотечине и ступао у сферу утопијске слободе (Bahtin 1978: 104).

10 Без просторног одређења Вук бележи и пословицу: „Ласно је дијете имати, ма је тешко сина имати“ (СНПос: 171).

11 Аријес, рецимо, показује да се на европском западу, у 18. веку, детињство продужује временом школовања, али само за дечаке, док за девојчице „од средњег до 17. века“ нема разлике, пошто оне „осим што су се училе домаћим пословима, [...] нису добијале такоређи никакво образовање“ (1965: 213-214).

Измаилу Срезњевском¹², већ о систематичном, прецизно структурираном тексту¹³, који описује „справу ђевојачку“ у свим важнијим аспектима одвијања и значења обреда. Реч је о свечаном, ритуалном исплаћивању и даривању послуге¹⁴, којим се означавало да су слуге испуниле своју обавезу према господару и стекле право да слободно бирају нову службу¹⁵, у којој више не добијају минималну надницу коју су примале пре справе.

Дакле, могло би се с добрим разлозима претпоставити да је реч о обреду прелаза којим се ступало у пуну одраслост и зрелост, у неку врсту симболичког пунолетства. Обреду прелаза (Ван Генеп 2005; Лома 2005: VII–XLI) справу приближава и то што, уколико се не обави, означава битно назадовање јединке и у економском и у социјалном погледу: „Ако би дјевојка која макар један дан прије одређеног рока за справу госпођу своју оставила, или би је госпођа за какву велику кривицу отјерала, није имала право ништа више тражити до поменута три дуката на годину, а госпођа је још имала власт свужи с ње хаљине, а дати јој њезине, које у почетку кад би која дошла свагда остављане“ (Карацић 1977: 704). Неодговарајућа одећа (у службу су долазиле девојчице и до справе су служиле најмање 10–12 година, а ако су биле врло младе и пуних 15 година) јасно обележава социјалну и економску деградацију јединке, која симболички остаје везана за почетну фазу обреда – сепарацију – и тиме се јасно издваја из заједнице.

Обредни карактер справе наглашен је и учешћем целог

12 „...За ријечи и пословице не може човјек питати никога, него ваља чекати док се у разговору што не чује. Зато сам ја једнако уза се носио (као и сад још што носим) хартије и плајваз, па како сам гдје што чуо што нијесам знао или што сам мислио да немам написано, одмах сам записивао“ (Карацић 1964: 313).

13 Лаиновићев текст је, вероватно, бар делом био заснован на неком писаном извору, а несумњиво је Вук извршио његову редактуру пре укључивања у *Рјечник...*, пошто он ни језички, ни стилски не одудара од несумњиво Вукових текстова.

14 Првенствено женске, али у одређеним околностима и мушке.

15 „Справљеница послије справе могла је ићи у службу коме јој воља, а могла се погодити да служи и у напредак ондје гдје је била...“ (Карацић 1977: 705).

колектива. Позивају се родбина и другарице девојке, али и госпође са којима је њена послодавка у контакту, а сем тога у обред су се непосредно укључивали и људи које су долазници сретали, свесно продужавајући свој пут: „Са онијем кошевима у којима су били дарови које девојци шаље породица, [напомена ауторки] ударало се преко пијаце, баш и ако им прави пут онуда не би ни био, и то испред подне када је највише људи на пијаци...“ (Караџић 1977: 704).

Справа је, очито, имала обавезујући карактер, па су тако и они који не могу непосредно присуствовати били обавезни да пошаљу поклоне . На ритуални карактер поклона упућује кићење маслиновим гранама и тракама¹⁶, присуство воћа (јабукe и поморанце) и воска, као и свечано излагање и показивање гостима. Природа и излагање дарова, игра, песма и гозба, свечани благослов госпође, те гошћење и испраћање долазника из девојчиног дома, непосредно асоцирају на свадбени обред, што наводи на помисао да је новостечена зрелост девојке могла бити и предуслов за брачно везивање, али за то немамо непосредних доказа.

Поред детаљног описа временске структуре обреда, Лаиновић даје и његове историјске одреднице, наглашавајући да је он спровођен „док су Дубровачка властела сама себе управљала (или, као што они сад говоре, за време републике)“ (Караџић 1977: 704) и да је у том времену био строго обавезујући: „...Ниједна дјевојка њиховијех кмета није могла отићи у службу другоме осим свога господара (на чијој је земљи отац сједио); ако ли би која отишла, господар је имао власт на силу да је одонуд кренути и к себи дотјерати“ (Караџић 1977: 704). Међутим, иако су „на справу највише

16 Дарови који се обавезно шаљу из девојчине куће пакују се у кош окићен гранама маслине и тракама, који носе две „лијепо обучене“ девојке у пратњи мушкараца који путем свира „у лијерицу или мијешнице“ (Караџић 1977: 704).

служиле кметице код властеле“ (Караџић 1977: 704), наводе се и изузеци: могле су служити и друге девојке, и то не само код властеле већ и код пучана. Ово мењање социјалних норми, највероватније, сведочи о историјским променама у социјалној и класној структури Дубровника, односно о слабењу властеле и економском и социјалном уздицању пучана, које записом у одредници Пучанство маркира и Вук у *Рјечнику...*: „Боље моје пучанство него твоје властеоство (рекне пучанка владици када се сваде)“ (Караџић 1977: 623).

Далеко најинтересантнији аспект овог обреда јесте могућа старост справљенице, а самим тим и питање са колико година су оне ступале у службу. Дужина служења до справе – 10 или 12 година, или када је реч о онима које су „врло младе у службу долазиле“ и 15 година – историјски подаци из живота старог Дубровника, те, пре свега, две одреднице које Вук наводи у *Рјечнику...*, навели су нас на претпоставку да су у службу ступале девојчице претпубертетског узраста, највероватније од 8 до 10 година, а изузетно и млађе, односно да су већ дванаестогодишњакиње сматране радно способним девојкама, а не децом.

У својој студији о женама у Србији и у Дубровачкој републици на размеђу средњег века и ренесансе, Душанка Динић Кнежевић изнела је податак да је 1455. године извесна Стојна из дубровачког залеђа“ дала осмогодишњу кћер да служи до своје двадесете године“ (1964: 18). Најчешћи разлог за овакав поступак била је глад, када због велике оскудице у житу бројне, вишечлане породице нису имале чиме да прехране своју децу, те су их давале у службу не само код дубровачких властелинских и грађанских породица него и код странаца, најчешће Италијана. Тако су ове девојчице често узимане за читав живот, а по речима Душанке Динић Кнежевић „по свом положају приближавале су се ропкињама, али су се од њих

ипак разликовале, јер су за рад добијале неку награду, макар и минималну“ (1964: 18). Заправо, може се закључити да је њихов статус био негде између ропкиње и слободне послуге.

Када се говори о старосној доби, треба подсетити и на то да је „античка традиција о седам узраста човековог живота трајала и у средњем веку“ (Трифуновић 1990: 358) и да су различите „расправе о старосним сегментима човековог живота допрле и до средњовековне Србије, тако да се у два српска рукописа из петнаестог века налази краћи запис о седам узраста човекових“ (Радић 2014: 252). Сећајући се Шекспировог меланхоличног јунака Џеквиза из комедије *Како вам драго*, који описује седам чинова људског трајања на животној позорници, медијеалиста Ђорђе Сп. Радојичић упоредио је грчке античке списе и два средњовековна рукописа – *Берлински* и *Софијски*, и навео следећу поделу: „Прво доба траје до четврте године. У берлинском рукопису је пропуштено да се каже *младенац* са толико година. Од пете до четрнаесте године је по берлинском рукопису *дете*, а по софијском *детишифт*. Затим долази доба од 15. до 22. године, за које се по једном рукопису употребљава израз *детишифт*, а по другом *отрок*. Оба су рукописа сагласна да је *јуноша* од 23. до 44. године. Идућа два животна доба рукописи исто називају, али за годину-две различито ограничавају. *Муж* је по берлинском рукопису од 45. до 56, а по софијском од 45. до 57. год. Човек је *стар* по првом рукопису од 57. до 66, а по другом од 58. до 68. године. Последње, седмо животно доба по берлинском рукопису настаје од 67, а по софијском од 69. год. Тада је човек *матор* (по берлинском рукопису), односно *старац* (за софијски)“ (Радојичић 1963: 351).

Својеврсна историја приватног живота, садржана у *Рјечнику...*, сведочи нам да се детињство девојчица, не само у доба републике већ и у Дубровнику Вуковог времена, завршавало веома рано. За то налазимо и две непосредне

потврде. Тумачећи именицу баба, Вук као треће могуће значење наводи: „У Дубровнику се свака дојиља и дадиља зове баба макар била дјевојка од 12 година“ (Караџић 1977: 9). Вук је, изгледа, и сам био свестан потенцијалне парадоксалности овог тумачења, пошто га додатно истиче у писму које шаље Јернеју Копитару: „Властеоске жене у Дубровнику зову се владике; слушкиња, макар била и баба од сто година, зове се дјевојка; а дојкиња или дадиља зове се баба, макар била и девојчица од 12 година“ (Караџић 1977: 455). Да су дванаестогодишњакиње већ сматране девојкама сведочи и тумачење именице подраслица, записане управо у Дубровнику: „дјевојче од 10–12 година, ein junges Madchen, adolenscentula“ (Караџић 1977: 524). Можемо, наравно, нагађати до које је то животне границе „подрасло“ дванаестогодишње девојче, али тумачење на немачком – млада девојка – и латински превод који Вук даје – *adolenscentula*¹⁷ – непосредно сведоче о померању старосних граница одраслости у нашем времену и о битно краћем трајању детињства у Дубровнику Вуковог доба.

У stoleћима пре Вуковог времена девојке су се обично удавале између четрнаесте и шеснаесте године. Засигурно је било и оних које су у брак ступале и раније. О томе нам сведочи податак да је Велико веће 1348. године донело одредбу којом се посебно нагласило да се „ни један Дубровчанин не може женити пре двадесете године, нити пак може узети жену млађу од четрнаест година“ (Кнежевић Динић 1964: 66). То „скраћено детињство“, поготово када је реч о девојчицама које се, по правилу, нису школовале, обухватало је на јужнословенском простору, по свему судећи, период ране несамосталности

17 „Прва младост, животно доба између пубертета и ране зрелости“ (Клајн – Шипка 2006: 69). Или према одређењу са сајта Педагошког друштва Србије: „Адолесценција (лат. *adolescere* значи „постати зрео, сазрети“), почиње са постизањем полне зрелости у раздобљу пубертета, док се за горњу границу узима време постизања емоционалне и социјалне срелости који подразумевају искуство, спремност и способност да се преузме улога одраслог“ (<http://www.pedagog.rs/adolescencija.php> – 20. 1. 2015).

детета и окончавало се са седам-осам година, када је девојчица упућивана у домаће послове, па и непосредно укључивана у свет рада.

Судећи по подацима сачуваним у *Рјечнику...*, то није била пракса само руралних заједница. И у знатно развијенијим срединама, попут Дубровника, нарочито у нижим друштвеним слојевима, девојчице су веома рано узимале учешћа у одржавању куће, бризи о млађој деци, раду на њиви и око стоке, а обавезно су се училе везењу и ткању, као вештинама непосредно повезаним с припремањем спреме и дарова и сазревањем за удају. Међу пословима које су обављале служавке, у одредници „Справа“ наведени су: отварање врата, метење соба, предење и спремање „руха за све њих“, а томе можемо додати и послове дадиље, па и дојиље, поменуте у одредници „Баба“.

Иако се у Вуково време један (релативно мали) део дечака школовао, и они су, по правилу, врло рано укључивани у свет рада. Са седам година дечаци су на подручју Турске царевине били уписивани у пореске тефтере и почињали су да плаћају харач (Караџић 1977: 802), а у том узрасту могли су бити дати и у шегрте¹⁸, који су, како каже Вук, „особито у Србији и у Босни били као прави робови“, који су поред заната обављали све друге послове у домаћинству: „Кад шегрт дође на занат, мајстор му између осталог наука каже и то да није само занат, н. п. код терзија скројити и сашити хаљину, него да је занат и ватру наложити и јело зготовити, итд.“ (Караџић 1977: 835).

Током трајања Дубровачке републике школовање је трајало од шесте до осамнаесте године, и подразумевало се да је дозвољено само мушкој деци. Девојчицама је могла бити омогућена настава приватних учитеља, у кући, уколико би

18 То је, према подацима које доноси Аријес било широко распрострањена појава у целој Европи (1989: 252-260).